

УДК 35:347.63/64(477)

Л. Ф. КРИВАЧУК

СІМЕЙНІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Розглянуто теоретичні та нормативно-правові засади сімейних форм влаштування дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування. Виділено основні етапи державно-управлінської діяльності щодо створення та функціонування сімейних форм влаштування дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: орган опіки та піклування, усиновлення, опіка, піклування, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

In the article the theoretical are considered and normatively legal principles of domestic forms of arranging of children-orphan and children, deprived paternal anxiety. The basic stages are selected state administrative to activity in relation to creation and functioning of domestic forms of arranging of children-orphan and children, deprived paternal anxiety.

Key words: organ of guardianship and anxiety, adoption, guardianship, anxiety, patronage, receiving monogynopaedium, child's house of domestic type.

Кожна дитина є рівноправним учасником суспільного життя. Вона має право на батьківську любов, соціальний захист і щасливе дитинство. Саме в сім'ї беруть початок світогляд, морально-естетичні ідеали, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації дитини, всі ті якості, які формують особистість дитини.

У Конституції України зазначено, що "утримання та виховання дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу" (ст. 52) [1]. Відповідно до Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування" координацію та методологічне забезпечення діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування стосовно соціального захисту дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа; забезпечення додержання законодавства щодо встановлення опіки та піклування, усиновлення, застосування інших передбачених законодавством форм влаштування дітей здійснює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей і молоді [3]. Такою інституцією є Державна служба молоді та спорту у складі Міністерства освіти та науки, молоді та спорту України.

Діяльність з надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей-сирит і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, захист особистих, майнових та житлових прав дітей здійснюється органами опіки та піклування. Згідно із Законом України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сирит та дітей,

позбавлених батьківського піклування” та “Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов’язаної із захистом прав дитини”, “органами опіки та піклування” є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад [3; 5].

Ведення справ і координація діяльності стосовно дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до чинного законодавства у цій сфері, покладено на служби у справах дітей. Зазначимо, що повноваження стосовно дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування перейшли до служб у справах дітей від органів управління освітою у 2005 р., відповідно до Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” [3], Указу Президента України “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” [4], Наказу Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України “Про затвердження Порядку передачі документації щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування від органів управління освітою службам у справах дітей” [6].

За умовами втрати дитиною батьківського піклування відповідна служба у справах дітей зобов’язана протягом двох місяців підготувати комплект документів, який підтверджує набуття дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування [3; 5]. Орган опіки та піклування вживає заходів щодо влаштування дитини в сім’ї громадян або до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від їх форми власності та підпорядкування. Дитина може бути влаштована у ці заклади в разі, якщо з певних причин немає можливості влаштувати її на виховання в сім’ю [3].

З огляду на зазначене, важливим та актуальним є дослідження сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у контексті державного управління.

На важливість сімейного виховання звертали увагу в своїх працях Г. Гмайнер, П. Лесгафт, О. Макаренко, Й. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Сімейні форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, досліджували: Г. Бевз, О. Безпалько, М. Боришевський, Р. Вайнола, В. Волкова, Г. Голубчик, О. Диса, А. Капська, Р. Картер, О. Клименко, Н. Комарова, Х. Лисенко, О. Ноздріна, О. Потопахіна, І. П’єша, Е. Ратман, О. Романовська, Б. Сюта, Л. Тарусова, Т. Тищенко, О. Черновалюк та ін.

Метою статті є аналіз теоретичних підходів до визначення сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та виділення основних етапів державно-управлінської діяльності щодо створення та функціонування сімейних форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Системи догляду за дітьми в нашій країні впродовж багатьох десятиліть формувалися і розвивалися на основі ідеї виховання дітей у державних установах, таких як будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати тощо. Історично встановленими формами сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, є усиновлення та опіка (піклування). Останнім часом набувають розвитку альтернативні форми сімейного влаштування дітей названої категорії – прийомна сім’я і дитячий будинок сімейного типу.

У науковій літературі (Г. Бевз, М. Боришевський, Л. Тарусова) виділяють такі форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: 1) сім'ї-усиновителі як юридично прирівняні до біологічної сім'ї; 2) дві проміжні форми: опіка та піклування; 3) дві форми державного утримання: інституційна як форма колективного проживання дітей (будинки дитини, дитячі будинки, інтернати тощо) та сімейна (приймні сім'ї, дитячий будинок сімейного типу, патронат) [9].

Окремі науковці (Г. Бевз, Й. Лангмейєр, З. Матейчик, В. Ослон, А. Холмогорова та ін.), аналізуючи сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, використовують термін: “замісна сім'я”, “замісна опіка”, що вказують на заміщення батьківських функцій для дитини громадянами, які її не народжували. До “замісних сімей” Г. Бевз відносить всі діючі форми сімей, в яких діти проживають і виховуються громадянами, котрі не виступають їхніми біологічними батьками, а саме: опіка (піклування), прийомні сім'ї, патронажні сім'ї, усиовлення [8, с. 67].

У Сімейному кодексі України визначено такі форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: 1) усиовлення; 2) передача під опіку (піклування); 3) виховання в сім'ї громадян України; 4) повне державне утримання в навчально-виховних закладах [2]. У Законі України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” до форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування віднесено: 1) усиовлення; 2) опіка або піклування; 3) прийомні сім'ї; 4) дитячі будинки сімейного типу; 5) заклади для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [3].

На нашу думку, основними видами форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є такі: сімейні форми та інституційні форми. До сімейних форм відносимо: 1) усиовлення; 2) опіку (піклування); 3) прийомні сім'ї; 4) дитячі будинки сімейного типу; 5) патронат над дітьми. До інституційних форм відносимо такі: 1) будинок дитини; 2) дитячий будинок; 3) школа-інтернат. Усі названі форми влаштування дітей мають різні види державної підтримки, юридично закріплені нормативно-правовими документами. Окрім того, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування тимчасово на період установаження статусу та підготовки пакету документів влаштовують у заклади охорони здоров'я (0 – 3 роки), притулки для дітей (3 – 18 років), центри соціально-психологічної реабілітації дітей (3 – 18 років).

У науковій літературі визначено низку негативних аспектів соціалізації дітей у закладах інтернатного типу, а саме: 1) відсутність спілкування з біологічними батьками; 2) деформація родинних зв'язків через важке минуле; 3) дефіцит любові; 4) вузьке коло спілкування через закритий колектив; 5) випадки жорстокості з боку персоналу та вихованців; 6) регламентація проведення часу; 7) несформований образ “я”; 8) підвищене почуття тривожності, орієнтація на ворожість соціуму; 9) закомплексованість, емоційне незадоволення; 10) відсутність соціальних навичок особистого життя; 11) відсутність особистого простору (власної кімнати, місця, де можна усамітнитися); 12) економічна депривація – діти не мають власних заощаджень і досвіду розпоряджатися грошима; 13) постійне перебування у вузькому комунікативному просторі; 14) відсутність власних речей (крім одягу та

предметів особистої гігієни); 15) ранні сексуальні зв'язки і випадки сексуального насильства; 16) обмежені можливості у виборі професії; 17) відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними структурами; 18) соціальна незахищеність після виходу із закладів інтернатного типу [7, с. 58–59; 10, с. 62–63].

З огляду на важливість для розвитку дитини сімейного оточення, вважаємо, що діяльність держави має бути спрямована на створення таких форм утримання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які здатні були б до певної міри замінити сім'ю. Не заперечуючи досвіду, досягнутого в справі утримання та виховання дітей в інтернатних закладах, враховуючи національні традиції та зарубіжні здобутки, зважаючи при цьому на особливості нашого суспільства, сьогодні державна політика щодо дітей в Україні повинна бути зорієнтована на розвиток і підтримку сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. До сімейних форм, як було зазначено, відносимо такі: 1) усиновлення; 2) опіку (піклування); 3) патронат над дітьми; 4) прийомні сім'ї; 5) дитячі будинки сімейного типу.

У контексті діяльності державних службовців у сфері державної політики щодо дітей в Україні доцільно розглянути основні етапи створення та функціонування сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Початковим етапом є інформаційна кампанія, що передбачає, з одного боку, залучення потенційних кандидатів до усиновлення, опіки (піклування), патронату, створення прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу. З іншого – вона спрямована на інформування населення про специфіку діяльності таких інституцій, формування громадського запиту на підтримку саме сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [12, с. 72]. Інформація про усиновлення, опіку (піклування), патронат, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу повинна надаватися на різних рівнях і різними методами. Основною вимогою до державних службовців, які залучаються до інформаційної кампанії, є обізнаність з проблеми, наявність знань про специфіку функціонування сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. З сім'ями, які виявили бажання взяти на виховання дітей, проводиться попередня робота, яка спрямована на збір інформації про сім'ю та на формування у кандидатів готовності прийняти на себе нову соціальну роль усиновлювачів, опікунів (піклувальників), патронатних вихователів прийомних батьків, батьків-вихователів.

Другий етап – створення інформаційної бази, яка включає таке: 1) банк даних на потенційних усиновлювачів, опікунів (піклувальників), патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів; 2) банк даних на дітей-сиріт; дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей, які залишились без батьківського піклування (ведеться підготовка документів щодо надання статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування).

Однією з обов'язкових умов прийняття рішення про усиновлення, опіку (піклування), патронат, створення прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, є відвідування сім'ї батьків-кандидатів, бесіда з кожним членом сім'ї. Це є третій етап, на якому доцільно закріпити за сім'єю спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який в подальшому буде здійснюватиме соціальний супровід цієї сім'ї.

Четвертим етапом є проходження батьками-кандидатами курсу підготовки. Під час навчання потенційних прийомних батьків чи батьків-вихователів, вони мають чітко усвідомити особливості розвитку дітей, які приходять в сім'ю, специфіку функціонування прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу порівняно з біологічною сім'єю, специфіку взаємодії зі спеціалістами у соціальному супроводі тощо. Однією з умов ефективного соціального супроводу сім'ї є спільне навчання батьків-кандидатів і державних службовців – спеціалістів у цій сфері, які в подальшому здійснюватимуть соціальний супровід. Це сприяє налагодженню контактів, формуванню доброзичливих стосунків спеціаліста та батьків [12, с. 73].

П'ятий етап – рішення органу опіки та піклування про влаштування дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування та юридичне оформлення всіх необхідних документів. Відповідальність за створення та функціонування сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (усиновлення, опіка (піклування), патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу) покладається на райдержадміністрацію або виконком міської ради, які є органами опіки та піклування. Безпосередня робота щодо створення цих інституцій з 2006 р. покладається на служби у справах дітей та центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Шостим етапом створення та функціонування сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є організація їх соціального супроводу. Ураховуючи перспективність розвитку цих інституцій, насамперед прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, розробка механізму соціального супроводу є актуальною та доцільною. Соціальний супровід, з одного боку, виступає як контроль за умовами виховання та утримання, а з іншого – як система дієвої допомоги у вирішенні життєвих проблем, пов'язаних із влаштуванням у сім'ї дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальний супровід передбачає проведення періодичного визначення позитивних і негативних аспектів роботи, що дає змогу корегувати методики та форми роботи з клієнтами. Перше поточне оцінювання розвитку та виховання дитини спрямоване на аналіз процесу входження дитини в сім'ю, адаптацію до нових умов, корекцію плану соціального супроводу. У подальшому періодично проводиться оцінювання ефективності виховання дитини (дітей) у сім'ях та рівень виконання плану соціального супроводу [Там же, с. 76]. Функції щодо здійснення соціального супроводу, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України "Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини", покладено на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [5].

Важливим є проведення періодичних навчань для батьків, які вже виховують дітей – сьомий етап. Навчання відбувається у вигляді лекцій, тренінгів, семінарів. Зважаючи на міжнародний досвід, найефективнішою формою навчання є проведення тренінгових занять. У роботі з прийомними батьками використовують такі форми навчання, як групи взаємодопомоги, тематичні тренінги, навчання у "Літніх школах" тощо [11, с. 92].

Восьмий етап – контроль за умовами виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. На законодавчому рівні, зокрема у Сімейному кодексі України зазначено, що "орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або

підкування” [2]. Безпосередньо функції контролю, відповідно до Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, покладено на службу у справах дітей [3], яка щорічно готує висновок про стан утримання, навчання та виховання дитини на основі інформації, що подається працівником центру соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, який здійснює соціальний супровід [5].

Аналіз та вивчення сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дає можливість зробити такі висновки.

Вважаємо, що сьогодні перед країною стоїть завдання посилення результативності позитивних процесів у сфері соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, насамперед у сфері розвитку сімейних форм виховання. Адже саме сім’я здатна створити всі необхідні умови для виховання та розвитку дітей, оточити їх атмосферою особливої уваги і турботи. Тому спільним завданням як держави, так і громадськості є забезпечення права кожної дитини-громадянина держави на виховання в сімейному оточенні.

На нашу думку, основними видами форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є такі: сімейні форми та інституційні форми. До сімейних форм відносимо: 1) усиновлення; 2) опіку (піклування); 3) патронат над дітьми; 4) прийомні сім’ї; 5) дитячі будинки сімейного типу. Інституційними формами є такі: 1) будинок дитини; 2) дитячий будинок; 3) школа-інтернат. Усі названі форми влаштування дітей мають різні види державної підтримки, юридично закріплені нормативно-правовими документами.

Основними етапами державно-управлінської діяльності щодо створення та функціонування сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на нашу думку, є такі:

- 1 – інформаційна кампанія;
- 2 – створення інформаційної бази (формування банків даних);
- 3 – відвідування сім’ї батьків-кандидатів;
- 4 – проходження батьками-кандидатами курсу підготовки;
- 5 – рішення органу опіки та піклування про влаштування дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування та юридичне оформлення всіх необхідних документів;
- 6 – здійснення соціального супроводу;
- 7 – проведення періодичних навчань для батьків, які виховують дітей;
- 8 – контроль за умовами виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Сімейний кодекс України : станом на 10 січня 2002 р. № 2947-III. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” : станом на 13 січня 2005 р. № 2342-IV). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Указ Президента України “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” : станом на 11 липня 2005 р. № 1086/2005. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Постанова Кабінету Міністрів України “Питання діяльності органів опіки та піклування, пов’язаної із захистом прав дитини” : станом на 24 вересня 2008 р. № 866. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Наказ Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України “Про затвердження Порядку передачі документації щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування від органів управління освітою службам у справах дітей” : станом на 21 грудня 2005 р. № 3380/745. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

7. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : [модульний курс дист. навч.] / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола ; [заг. ред. А. Й. Капської]. – К., 2002. – 164 с.

8. Бевз Г. М. Ідентифікація термінів державної системи опіки над дітьми в Польщі та Україні / Г. М. Бевз // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2009. – № 2 – С. 66–78.

9. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка : [навч.-мет. посіб.] / Г. М. Бевз, М. Й. Боришевський, Л. І. Тарусова [та ін.] – К. : Міленіум, 2005. – 286 с.

10. Дуса О. В. Проблеми соціально-трудової адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / О. В. Дуса, А. В. Саліванов // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Т. 15. – Вип. 4. – С. 59–65.

11. П’єша І. В. Прийомна сім’я як соціальний інститут виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / І. В. П’єша // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 2. – С. 85–102.

12. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / [за заг. ред. А. Й. Капської]. – К., 2000. – 246 с.

Надійшла до редколегії 22.06.2011 р.